

Snježana Mutapčić

MARIJIN DVOR

*Prošlost područja
i arheološka istraživanja*

KASNOANTIČKO RAZDOBLJE RIMSKE VLADAVINE

Dosadašnja arheološka istraživanja i poznati nalazi¹ na području grada Sarajeva ukazuju na formiranje antičkog naselja situiranog ispod rimske putne stanice (monsio) locirane na Debelom Brdu, čije su se zanatske radionice, kuće i grobovi nalazili na širem prostoru između lijeve i desne strane Miljacke do Koševskog potoka i potoka Sušica, obuhvaćajući današnji prostor Marijin dvora² i granično područje gdje se nalaze Nova željeznička stanica i prvobitni Vojni logor (kasnije kasarana "Maršal Tito"). Arheološki nalazi s ovog područja većinom su nalaženi slučajno, te su na bazi arheoloških istraživanja područja Marijin dvor definirani nalazi iz perioda rimske antike, srednjeg vijeka i ranoturkog perioda.

To su ostaci arhitekture i nekropola ovog naselja: temelji zgrada oko Higijenskog zavoda i Koševskog potoka, temelji zgrada i cemetrijalne bazilike s podnim mozaikom na lokalitetu Carina ili Vasiljeva bašča, te pojedinačni nalazi ili grobni prilozi.

Rimski grobovi nađeni na prostom između stare Tvornice duhana, uz Vrbanja ulicu, na prostoru oko Filozofskog fakulteta, Vojnog logora i Tehničke škole, jasno ukazuju na dvije vrste pokopavanja iz razdoblja od 1. do 4. st. i to na obred spaljivanja, iz razdoblja principata, prijelazni oblik spaljivanja - inhumacije, te na obred inhumacije iz razdoblja dominata ili kasne antike. Naime, na zapadnoj periferiji Sarajeva, u rimsko su doba nastali grobovi raspoređeni u skupinama, uz glavne ceste, kao što su nalazi rimskih grobova ispred Vojnog logora, pokraj današnje ulice Zmaja od Bosne gdje je nađeno nekoliko rimskih grobova s priložima, te jedna zemljana urna oblika lonca pokrivena s tri crijepa.

1 Rimski ostaci iz areala današnje gradske jezgre nalaženi su slučajno, u vrijeme gradnje suvremenih objekata, na potezu od Higijenskog zavoda i Ali-pašine džamije do Tehničke škole i Vojnog logora, odnosno od Skenderije do parka iza Druge gimnazije i do Nove željezničke stanice.

2 Alija Bejtović, Ulice i trgovi Sarajeva. Topografija, geneza i toponimija, Sarajevo, 1973.

POJEDINAČNI NALAZI

Nalazi rimskih novaca, datirani od 1. do 4. stoljeća, nađeni su na više mjesta. U vrtu Zemaljskog muzeja nađena je brončana rimska fibula tipa "sidro", datirana u 2-3. st. Grobnica ozidana opekama otkrivena je 1914. na mjestu Vojnog logora (ranije "Kasarna M. Tito"). Također je pronađen rimski grob prilikom gradnje Srednje tehničke škole 1931. godine. Grobovi datiraju od 2. do 4. st., a novac nađen u njima je kovan u doba Constantiusa i Chlovusa, 293 - 306. nove ere.

SKUPNI NALAZI

C A R I N A

Rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja na Carini

Na temelju pronađenih ostataka na Carini,³ istoimeno groblje je datirano na početak prvog milenija, u rimsko doba, srednji vijek, rano turski period - od kada se navodi u vakufhama iz 1462. g. "Kaursko groblje na Carini čije trajanje u kontinuitetu seže do prve polovine 20. st. Što se može pratiti i na planovima Sarajeva⁴ iz razdoblja prije izgradnje Tvornice duhana i objekata republičkih organa uprave na Marijin dvoru. Groblje je zatvoreno 1888. godine. Ostaci s groblja na Carini su ekhumirani i preneseni na kršćanska groblja na Koševu (otvorena 1884. godine).

Prva Tvornica duhana u BiH bila je sagrađena 1882. na Marijin dvoru s administrativnom zgradom, koja je kasnije korištena za skladišta i sušnice. (Prestaje s radom 1960. g. kada je sagrađena nova tvornica u Pofalićima). U vrijeme gradnje ove Tvornice (1880-1891), otkrivene su antičke zidane grobnice (10 grobova pokrivenih pločama), rimski novac, te srednjovjekovni grobovi.

Određivanje karaktera ovog lokaliteta bio

3 Rezultati arheološkog istraživanja Carine obavljani su 1939, 1943, 1971. i 1997/9. godine.

4 Na planovima grada Sarajeva iz 1879. i 1882. godine vide se granice starog kršćanskog groblja na Carini, kao i na kasnije rađenim planovima grada Sarajeva.

je osnovni cilj zaštitnih arheoloških istraživanja koja je obavio Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo (Zavod) u suradnji sa arheolozima, između 1997-1998. godine.

Arheološki nalazi se odnose na keramiku, staklo (nakit, prozorska okna), a nalazi od metala su novac, potkovice, čavli, mamuza i dr. Prema gruboj i preliminarnoj procjeni istraživača, ovi nalazi pripadaju srednjovjekovnom i ranom Osmanskom periodu. Važno je istaknuti da su i rezultati drugih istraživanja na istom lokalitetu potvrdili postojanje naselja i groblja iz navedenog perioda, odnosno kasnoantičkog i srednjovjekovnog. U vezi s lokalitetom Petrovo polje, kod današnje Ali-pašine džamije, nismo uspjeli naći podatke u publiciranim radovima, radi čega ukazujemo na njegovo moguće postojanje u sačuvanoj tradiciji sve do 18. st.

CARINA - RIMSKI GROBOVI

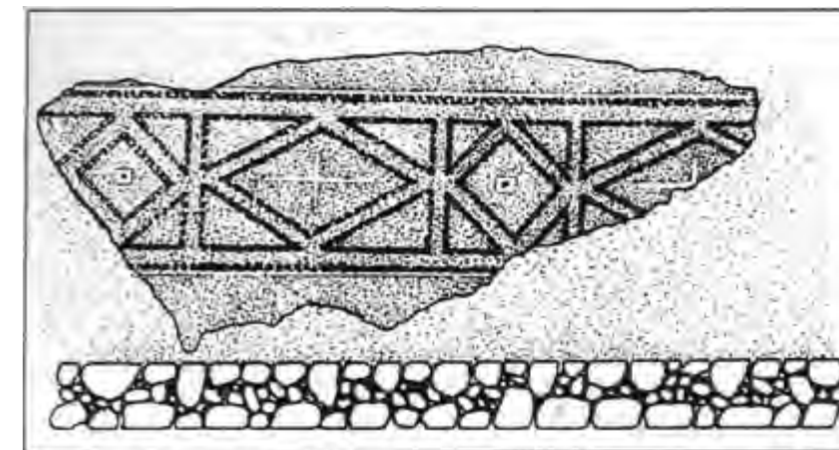
Počeci nekropole na Carini datiraju iz prehistorije, intenzivno pokopavanje vrši se u rimsko doba i tokom srednjeg vijeka, a u rano-turskom razdoblju, ovdje se nalazi zajedničko groblje za kršćane, koje kasnije prerasta u najstarije gradsko groblje katolika i pravoslavnih poznato pod nazivima: Carina, Vasiljeva bašča, Bogčinovo i groblje na Vrbanji. Prilikom ekshumacije tog groblja, 1939. g.⁵ i zaštitnih arheoloških radova 1971. g.⁶ ustanovljeno je nekoliko grobova ispod rimske zgrade datiranih u 1. st. n. e. Zatim su otkopane velike količine rimskog građevinskog materijala od koga je dio bio pomiješan s ostacima skeleta. Prema količini nađenog građevinskog materijala može

5 D. Sergejevski, GZM 1947, s. 14 — 29.

6 M. Smole Gavrilović, Carina, Sarajevo, srednjovjekovno groblje, Arheološki pregled br. 13, Beograd, 1971, str. 89; ista: U završnom izvještaju zaštitnih arheoloških istraživanja na Marijin dvoru, navodi se lokalitet "Tvornica duhana (1987-1998):6 "U istraženim sondama nije bilo nalaza arhitekture i materijala iz antike, a vjerovatno ni iz srednjeg vijeka...".

se pretpostaviti da je na ovom prostoru bilo više građevina rimske antike. Najznačajniji su nalazi temelja triju zgrada (od kojih je jedna bazilika s podnim mozaikom, ali se nije moglo precizirati oblike i veličinu tih zgrada.).

Na lokalitetu Carina ili Crkvina (Vasiljeva bašča, Bogčinovo), otkriveni su ostaci cemetrijalne bazilike podignute iznad veće skupine starijih poganskih grobova. Za podni mozaik te građevine pretpostavlja se da je ukrašavao rubni dio naosa bazilike iz kasnoantičkog razdoblja (4. st.). Radi se o mozaiku jednostavnog ornamenta, sastavljenog od rombova i kvadrata, u bijeloj i plavoj boji na smeđem polju, a unutar rombova su prikazani križevi od bijelih tesera.⁷ Ostaci bazilike s mozaicima danas se nalaze ispod asfaltnog puta (nismo mogli precizirati) približno u dijelu sadašnjeg platoa prema Filozofskom fakultetu. Opisani tragovi cemetrijalne bazilike iz 4. st. upućuju na pretpostavku daje na istom prostoru kasnije mogla nastati starokršćanska bazilika iz 5-6. st.⁸ (?). Na Carini su iskopane i dvije fibule datirane od 1. do 3. st. te rimski novac iz 1-4. st.

Groblje Carina - Marijin dvor, kasnoantička cemetrijalna bazilika iz 4. st., rubni dio naosa (?), uočen nalaz podnog mozaika od kamenih tesera.

7 Kamenčići korišteni za mozaik.

8 Veljko Paškvalin, Vrhbosna, separat Matice hrvatske, Sarajevo 1999, str. 45.

ARHEOLOŠKO NALAZIŠTE IZ KASNOANTIČKOG RAZDOBLJA

Godine 1891. prilikom kopanja podruma bivše Mirovinske zaklade kod Ali-pašine džamije (ugao Kranjčevićeve i Titove ulice), nađeni su ostaci velike lončarske peći, te ostaci zidnog lijepa s karakterističnim pompejskim bojama, što je odlikovalo ugledniju rimsku kuću. Na obali potoka Koševa nađen je veći broj komada rimskog crijepa, datirano od 1. do 3. st.

Trasa rimskog puta od upravnog centra na Ilidži, sadašnjom saobraćajnicom pored Muzeja i Marijin Dvora, idući glavnom ulicom, imala je svoje raskrižje (cardusa i decumanusa) na mjestu suvremene raskrsnice kod Higijenskog zavoda.

RANOKRŠĆANSKO RAZDOBLJE

Do sada jedini utvrđeni nalaz iz ranokršćanskog razdoblja je ulomak rimske krovne opeke s urezanim križem oblika Konstantinova križa, otkopan kod gore opisanih antičko-rimskih ruševina, blizu Filozofskog fakulteta, i datiran između 4. i 6. st.⁹ koji je po svojim karakteristikama uočljivo mlađi od nalaza podnog mozaika s Carine.

RANI I KASNI SREDNJI VIJEK

Rimsko naselje na mjestu današnjeg Sarajeva, kao i sva druga širom Bosne i Hercegovine, uništena su pod najezdama

⁹ Datiranje V. Paškvalina i E. Imamovića. Više o tome: Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2003.

barbara, odnosno Avara i Slavena, krajem 6. i početkom 7. st. Kontinuitet ovog naselja, nastavlja se u srednjem vijeku, u funkciji putne stanice i tržišta, o čemu svjedoče pojedini nalazi koji pripadaju crkvama i nekropolama Stare Varoši, Starog trgovišta i Vrhbosne. Naime, u periodu od 1970-1983. godine, iz obala i korita rijeke Miljacke, izvađena su ukupno 23 stećka, u obliku sanduka i sljemenjaka, te nekoliko fragmenata stećaka, koji su danas sačuvani na 3 zasebne lokacije:¹⁰

- na lijevoj obali rijeke Miljacke, ispred KSC Skenderija.
- Ispred zgrade Filozofskog fakulteta u Sarajevu, na zelenoj površini pored ul. Zmaja od Bosne.
- Na zelenoj površini pored ulice F. Račkoga, uz bočnu stranu Zemaljskog muzeja (kao privremena postavka).

Spomenute mikrolokacije stećaka oformio je Kantonalni Zavod za zaštitu

¹⁰ Regulacioni plan Skenderija, separat zaštite naslijeđa, Sarajevo, 2004. godine, grupa autora, Separat - S, Mutapčić. U periodici: *Večernji list*, Zagreb, 11. U. 1970. god. XIV, br. 3484. S, Džombić, "Arheološko otkriće u Sarajevu kojim su ljetos mnogi bili oduševljeni sada je gotovo zaboravljeno. Ničiji stećci, Stećci izloženi nevremenu stoje na milost i nemilost na obali Miljacke"; *Oslobođenje*, Sarajevo, 19. marta 1971.; Mile Petrović, "Kuda sa stećcima"; rubrika *Kulturni život*, sarajevske dileme.; *Oslobođenje*, Sarajevo, 19. VII. 1971.; M. Z. "Propadaju stećci"; *Oslobođenje*, Sarajevo, 1971.

kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo,¹¹ radi njihovog trajnog čuvanja i prezentacije. (U produžetku se nalazi zelena površina ispred Zemaljskog muzeja sa stalnom postavkom srednjovjekovnih i antičkih kamenih spomenika.)

Jedan stećak s groblja Carina¹² uzidan je u dairu, uz Muzej Stare pravoslavne crkve na Varoši, radi čuvanja i prezentacije. Dva srednjovjekovna (ovalna) kamena sarkofaga s pokrivnim pločama čuvaju se u Muzeju grada Sarajeva. Činjenica da monolitni sarkofazi predstavljaju reprezentativni vid sahranjivanja na nekropolama stećaka, upućuje na plemenitu baštinu posjednika na kojoj su i sahranjeni, s oskudnim grobnim priložima, od kojih je čuvena staklena čaša iz 15. st. nađena u jednom od ova dva sarkofaga s Carine, danas eksponat u Zemaljskom muzeju, a to je i jedan mali stećak sljemenjak s Carine.

CARINA, CRKVINA, BOGČINOVO, VASILJEVA BAŠČA

Veliko kršćansko groblje na Vrbanji, (1915. g. po jednu polovinu groblja dijele katolici i pravoslavni), poznatije po starijim nazivima: Carina, Crkvina,¹³ Bogčinovo i Vasiljeva bašča,

¹¹ Pretpostavlja se da je veći broj ovih stećaka bio korišten za ojačavanje obale Miljacke i starog mosta na Skenderiji. Do sada nisu vršena arheološka istraživanja na Skenderiji. Kostić Mihailo. izradio je "Projekat za restauraciju nekropole stećaka ispred Skenderije", januar, 1973. g. Nakon vađenja stećaka obrušenih u Miljacku i stećaka ugrađenih u lijevu obalu (1980. godine), kod Starog mosta na Skenderiji, godine 1983. je napravljen program zaštite s rješenjem za dopunu postojeće mikrolokacije (a) iz 1973. g., te za formiranje mikrolokacija stećaka (b. i c.). Program je napravila historičarka umjetnosti Gradskog Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Snježana Mutapčić.

¹² Stećak se nalazi sa lijeve strane od ulaza prema Muzeju, postavljen uspravno, s vidljivom gornjom stranom sljemena na kojoj je nepročitani natpis.

¹³ Marko Dragić, "Vrhbosanske srednjovjekovne crkve i mučenici u povijesti i predaji Hrvatska misao 11-12, Sarajevo, 1999, str. 151-157.: "Ostaci na Crkvini u Sarajevu (današnji Marijin Dvor) nisu mlađi od polovice 6. st. Usporediti s lokalitetom Crkvište na karti područja Župe Vrhbosna, Srednjovjekovna toponomastika

najranije se spominje u Isa begovoj vakufnami iz 1462. g. pod nazivom "Kaursko groblje kod Kneževe njive" (spomenuta u popisnom turskom defteru 1468), koja se pružala od potoka Koševa na zapad, paralelno s mulk (tur. privatni posjed i vid nekretnine sa potpunim pravom raspolaganja) imanjem Balabana, sina Bogčina (za kojeg je historičar V. Skarić pretpostavio da je Bogčin bio sin kneza Štipka, čiji se grobni stećak nalazi u Donjem Kotorcu na lokalitetu Cmač groblje i nosi autentični natpis).

Sarajevske Carine, osim na Marijin dvoru, bile su situirane uz glavne putne pravce srednjovjekovnog i turskog razdoblja kod Višegradske kapije, na Alifakovcu, na Hambinoj Carini čime su kontrolirani ulazi u grad.

RANOTURSKI PERIOD

Stanovitu slobodu vjeroispovijedanja dobivaju kršćani Bosne na temelju Ahdname koju je sultan Mehmed II. Osvajač dao fra Anđelu Zvizdoviću i bosanskim franjevcima, godine 1463. u svom logoru na Milidraževu, za vrijeme konačnog pohoda protiv Bosne. Od vremena turskog zaposjedanja Bosne, konfesionalna groblja se diferenciraju kao muslimanska, kršćanska i jevrejska.

Pretpostavljamo da se groblje na Carini vremenom širilo od Tvornice duhana do Filozofskog fakulteta, duž desne obale Miljacke, do Koševskog potoka, a dalje na sjevernoj strani bilo omeđeno današnjom ulicom Zmaja od

Bosne. Na starim fotografijama groblja uočena je i grobna kapela na sjevernoj strani, te noviji grobovi na zapadnoj strani. Godine 1939. pravoslavno groblje na Carini je ekshumirano, a V. Skarić je izabrao oko 700 spomenika s

sarajevskog kraja, autor: Vesna Mušeta Aščerić, kao dodatak knjizi *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću*. Između zapada i istoka. Kulturno naslijeđe, Sarajevo publishing, Sarajevo, 2005.; Andrija Nikić, *Katolici u Sarajevu do 1918.*, Mostar, 2002, str. 17, napomena 6., i str. 110. Crkvišće na Hodža Kemaludinovom vakufu, u Latinluku, (pretpostavljamo na uglu današnjih ulica S. Mihitovića Sarajlije i Obale Kutina Bana). Na str. 117. napomena 341. Latinluk, naselje s popisom katolika iz 1742.god.

natpisima iz 18. i 19. st. koji su uzidani u grobnu kapelu na Starom pravoslavnom groblju na Koševu, sagrađenu prema projektu A. Deroka, 1939. g.

Odobrenjem Porte, sefardski Jevreji naseljavaju Sarajevo i formiraju svoje najstarije groblje na brežuljku Borak u Kovačićima. Na istom mjestu je evidentirana srednjovjekovna nekropola sa stećcima¹⁴ čiji ostaci više nisu vidljivi, ali će se tradicija oblikovanja nastaviti kroz prijelazne stilske oblike najstarijih jevrejskih (sefardskih) nadgrobnih spomenika iz 16/17. st. Ista tradicija se nastavlja i kroz prijelazni stil nišana 15/16. st. koje danas nalazimo na grobljima u Velikom i Malom parku, te haremu uz Ali-pašinu džamiju. U lapidariju Zemaljskog muzeja je prezentirano nekoliko takovih spomenika autohtonog stila 15/16. st. s područja BiH.

Općenito, muslimanska i druga konfesionalna groblja iz prošlosti, kao i suvremena, ukazuju na razvoj Sarajeva iz turskog i kasnijeg vremena, bilo da se radi o njihovom aktivnom širenju ili pak o odumiranju, odnosno nestanku. Također, neka od sačuvanih grobalja mogu posvjedočiti svojedobne migracijske procese unutar ove regije.

RANO-TURSKI I SREDNJOVJEKOVNI PERIOD

Isa-begova vakufnama iz 1462. g.¹⁵ navodi srednjovjekovne lokalitete na prostoru između Koševskog potoka i potoka Sušica koji teče pored Zemaljskog muzeja i predstavlja granicu obuhvata na zapadnoj strani Marijin dvora. Vakufnama iz 1462. nekoliko puta navodi Atik varoš (Stari grad), te relevantne lokalitete:

Nizputnicu (na desnoj strani, uz glavni put zvani Stari bosanski drum), zatim Međuputnicu (između Starog bosanskog drumu i puta koji je silazio niz potok Koševo). Važno je istaknuti da je trasa Starog bosanskog drumu slijedila dio

14 Rješenje o pravnoj zaštiti Starog Jevrejskog groblja na Borku u Kovačićima: RZ. br. 02 - 625 -3, od 18. 04. 1962. god.

15 H. Šabanović, Dvije najstarije vakufname u Bosni, POE, II 1951.

trase rimskog puta Naron - Drina, idući duž Titove ulice, Zmaja od Bosne i Dž. Bijedića u pravcu Ilidže.

Prema vakufnami iz 1462. spomenuto Kaurško (kršćansko) groblje nalazilo se zapadno od Koševskog potoka. Uz groblje se pružalo imanje s kućom Balabana, sina Bogčinova, koje isti izvor situira na područje utoka Koševskog potoka (odmah pored Novog mosta na Skenderiji). Danas bi prostor "Kaurškog groblja" bio ispod zgrada organa uprave Bosne i Hercegovine (ranije Izvršno vijeće i Skupština). Također se navode i mlinovi na Koševskom potoku, među kojim i jedan vlasnik mlina Kačmiš (pobjegao prije 1468.), tako da je njegova baština - čifluk prodana Aliji, sinu Balabana. S određenom rezervom može se pretpostaviti da se kod Ali-pašine džamije nalazila nekropola stećaka, uništena prilikom regulacije korita Miljacke,¹⁶ a da se njezin kontinuitet zadržao u grobovima označenim nišanima prijelaznog stila, koji se i danas nalaze kod Ali-pašine džamije,¹⁷ na starim muslimanskim grobljima Šehitluci i Ćemal (Kemal) beg, tj. u Malom i Velikom parku (zvanom Čekrekčinica).

Najstariji popis Bosanskog sandžaka iz 1468. na ovom prostoru navodi Eski Trgovište (Staro Trgovište), sinonim za naselje Vrhbosnu.¹⁸

16 Ovaj dokument spominje Kaurško (kršćansko ili nevjerničko) groblje na parceli od Koševskog potoka na zapad, koje je graničilo s Kneževom njivom, uz pretpostavku da je vlasnik njive bio knez Bogčin, čija se kuća nalazila na lijevoj obali Koševskog potoka, ispod imanja "Bogčinovo" (Vasiljeva bašča, Carina, tj. područje Marijin dvora), takođe i stoji pretpostavka da se radi o knezu Bogčinu, sinu kneza Štipka, čiji stećak sljemenjak s natpisom i danas stoji u nekropoli Crnac groblje u Donjem Kotorcu, općina Ilidža. Usporediti s podacima, toponomastikom i situacijskim planovima u knjizi Vesne Mušeta Aščerić, Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću. Između zapada i istoka. Kulturno naslijeđe, Sarajevo publishing, Sarajevo, 2005. str. 102. Prema popisu iz 1489. dati su podaci o Džematu hrišćana u Mahali Sarajevske varoši, lociranoj na istočnoj strani turskog Sarajeva.

17 Prilikom zemljanih radova u Malom parku, nađena je jedna kamena grobnica na svod (zatipana) i kameni temelji nekog objekta. Rezultati arheološkog pregleda istih do sada nisu publicirani, ali po sjećanju, navela sam ih kao očevidac, tijekom angažiranja Zavoda, u svom izvještaju sa terena.

18 H. Šabanović, Postanak i razvoj Sarajeva, Sarajevo, 1960, s.79-80.

Prvi gradski popis stanovništva spominje Mahalu Šejha Magribije.¹⁹ Znanstveni doprinos proučavanju Magribije dalo je nekoliko autora od kojih citiramo:

"S obzirom da se u starijim naseljima slijedio kontinuitet postavljanja svetišta na istu lokaciju, za očekivati je da se ispod temelja te džamije nađu ostaci srednjovjekovne crkve, a ispod nje možda i temelji rimskog hrama."²⁰ Predaja kaže da je Šejh Magribija došao sa Isa-begom i da je podigao džamiju Magribiju, koja je možda izgorjela 1459.²¹ Uz ovu mahal, sjevernije nastaje Gorica, čiji južni dio, oko Državne (Vojne) bolnice nosi naziv Zagorica

19 Ibidem, Usporediti: Doktorska disertacija V. M. Aščerić, Karta župe sarajevskog područja u prvoj polovini XV st. (nalazi se do str.55) i Karta "Sarajevo krajem XV st.", na str. 399.

20 Enver Imamović, Korijeni Sarajeva - prehistorija i antika, Pola milenija Sarajeva, Sarajevo, 1997. str. 16.

21 Prema ocjeni stručnjaka: Kamene baze sadašnjih drvenih stupova u trijemu džamije Magribija izgleda da su u sekundarnoj upotrebi (više o tome u zaključcima Zapisnika sa dva stručno-konsultativna sastanka održana radi zaštite kamenih spolija pronađenih prilikom zemljanih radova na prostoru Hastahane, koje su potom pohranjene u dvorište džamije Magribija. Akciju zaštite obavio Zavod. Vidjeti u dopisu Zavoda br: SM 99/02, od 6. 15. 2002. godine.)

(Zagornica). U Starom Trgovištu je bila osnovana tekija Gaziler, prije njegove propasti 1459.

Godine 1727. u toku izgradnje Vratničkih bedema i tvrđave (Žuta tabija), s groblja na Carini su uzeti brojni kameni spomenici kao građevinski materijal, a dva nadgrobnna spomenika s Carine, iz 17. st. danas se čuvaju u lapidariju Zemaljskog muzeja BiH.

Oko 700 nadgrobnika iz 17-19. st. je uzidano u grobnu kapelu na Starom pravoslavnom groblju na Koševu, čiji odabir je izvršio Vladislav Skarić. Osim jednog stećka iz Zemaljskog muzeja i jednog uzidanog u trijem daire Stare pravoslavne crkve, ostali stećci s Carine su uništeni kao i najveći broj nadgrobnih spomenika iz kasnijih vremena. Naime, u dvorištu crkve, prema istočnom zidu, nalaze se grobovi, nasuprot tzv. Daire, uz koju je, s južne strane, podignuta kula ili pirg. Na otvorenom prostoru uz dairu je situiran lapidarij sa fragmentima starih nadgrobnih spomenika i stećaka. Između tog dijela i ugaone kule nalazi se česma, locirana kod ulaza u pirg. Crkveni muzej²² povezuje trijem sa zgradom Škole za

22 Simeon Čajkanović, Stara pravoslavna crkva svetih Arhandela u Sarajevu, GZM 1889, str. 1-11. V. Skarić, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku, Sarajevo, 1928. Lazar Mirković, Starine stare

pravoslavnu djecu (spominje se 1539.). Muzej je osnovao crkveni klisar Jeftan Despić, 1889. Lijevo od ulaza u Muzej, na vanjskom zidu trijema crkvene daire, uzidan je spomenuti stećak s nečitkim ćirilskim (?) natpisom na površini gornje strane, što se jasno i sada vidi (u dijelu dvoslivnog krova). Stećak potječe s groblja na Carini, a radi trajnog čuvanja i prezentacije postavio ga je uz Muzej Jeftan. Despić. Kada smo pokušali pročitati natpis, tadašnji kustos muzeja i protovestijar Slobodan Radović je objasnio da se radi o tajnom pismu. Jedna kamena nadgrobna ploča s Carine, s ćirilskim natpisom iz 1743. god. bila je ugrađena u sokl bočnog zida kafane "Tilava" na Marijin dvoru (ranije ul. V. Putnika br. 1., ugao prema ul. B. Ćosića), a prilikom rušenja te zgrade, S. Mutapčić (Zavod) je ovu ploču prenijela u crkveni lapidarij.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Svi spomenuti arheološki nalazi te vrela i literatura govore u prilog Činjenici da se na prostoru današnjeg Marijin dvora život odvijao u kontinuitetu unazad više od 2000 godina.

Trasa rimskog puta Naron - Drina, od upravnog centra na Ilidži, sadašnjom saobraćajnicom pored Zemaljskog muzeja i Marijin Dvora, idući glavnom ulicom, imala je svoje raskrižje (cardusa i decumanusa) na mjestu suvremene raskrsnice kod Higijenskog zavoda.

Počeci nekropole na Carini datiraju iz prahistorije, intenzivno pokopavanje vrši se u rimsko doba i tokom srednjeg vijeka, a u rano turskom razdoblju, ovdje se nalazi zajedničko groblje za kršćane, koje kasnije prerasta u najstarije gradsko groblje za katolike i pravoslavne.

Trasa ulaznog puta u Vrhbosnu bila je okružena arheološkim lokalitetima Stare Varoši (Torkovište), na kojoj je moguće rekonstruirati položaj Kneževe njive iznad koje, na sjevernoj strani (Zagomica) nastaje Mahala Šejh Magribi (džamije Magribija) i predio Gorica. Trasa glavne rimske ceste u srednjem vijeku nastaje kao Glavni

bosanski drum. Dolinom Koševskog potoka rimska cesta izlazi u današnje Sarajevo i tu se spaja s magistralnim putom. Moguća ubikacija areala srednjovjekovne Vrhbosne, odnosno kasnije Turske Magribija mahale, locirana je u citiranom obuhvatu od Marijin Dvora do Koševskog potoka. S južne strane Kneževe njive je područje Carina s istoimenim kršćanskim grobljem. Na utoku potoka Koševo u Miljacku, kod imanja s kućpm Balabana sina (kneza) Bogčina, osim stećaka (uništenih izgradnjom), na sjevernoj strani Miljacke, formirano je rano tursko muslimansko groblje Šehitluci i Ćemal beg (danas Mali i Veliki park - zvani čekrekčnica, po svom vakifu Muslihudinu Ćekrekčiji, prva pol. 16. st.). Odnosno, ovdje će se formirati Mahala Hadim Ali paše Mihajlovića (?) s istoimenom džamijom i grobom osnivača (umro 1557). Neko muslimansko groblje na uglu ulica M. Tita i H. Hume ekshumirano je 1945. o čemu nisu zabilježeni drugi podaci. Na potezu od Tvornice duhana prema zapadu, uz Vrbanja ulicu, a ispod Kolodvorske ulice, do 1888. godine bilo je aktivno groblje na Carini. Ostaci toga groblja se čuvaju u lapidarijima Zemaljskog muzeja i Muzeja Stare pravoslavne crkve na Varoši. Pojedinačni nalazi arheoloških istraživanja pohranjeni su u navedenim muzejima i u Muzeju grada Sarajeva. Na tri odvojene lokacije postavljeni su stećci s Carine, izvađeni iz obala i korita rijeke Miljacke, radi čuvanja i prezentacije: ispred KSC Skenderija, ispred Filozofskog fakulteta i pored Zemaljskog muzeja BiH. Naravno da ostaje otvoreno pitanje ubiciranja Vrhbosne, ali po nekim indicijama dosadašnjih znanstvenih istraživanja i po arheološkim nalazima vrlo važno antičko rimsko (bezimeno) naselje i kasnije srednjovjekovno naselje koje prerasta u turskom razdoblju u današnje Sarajevo bilo je na opisanom području. Da li će se razjasniti postojanje tzv. Petrovog polja na prostoru o kome je riječ, dakle naziva korištenog pod tim imenom do 18. st. i da li su se nalazili neki stari crkveni posjedi na mjestu gdje je kasnije osnovana tekija Skender paše Mihajlovića (?), današnji prostor Doma mladih na Skenderiji, a nadasve da li će se razjasniti postojanje romaničke crkve i srednjovjekovne katedrale svetog Petra na Brdu u Vrhbosni, ostaje kao otvoreno pitanje.

---

crkve u Sarajevu. Spomenik: SKA LXXXIII, Beograd, 1936. Đoko Mazalić, Stara crkva u Sarajevu, GZM, 1942, str. 241-269. Petar Momirović, Muzej srpskopravoslavne crkve u Sarajevu!. GSPC br. 3-4, 1959.